

İmanlı M.N.♦

DOI: 10.25108/2304-1730-1749.iolr.2024.74.111-117

UOT: 633.3

Qarabağda ekosid

Xülasə: Azərbaycan Vətən müharibəsində qalib gələrək öz ərazilərini azad edən kimi hökumət Ermənistanın işğal illərində Azərbaycana vurduğu itkiləri müxtəlif aspektlərdə, o cümlədən ekoloji aspektlərdə qiymətləndirməyə başlayıb.

Azərbaycanın əvvəllər işğal olunmuş ərazilərində qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətin ekoloji nəticələri Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qeyri-qanuni iqtisadi və digər fəaliyyətlər” adlı hesabatda yer alır. Beynəlxalq hüquq hər hansı bir hərbi işğalı müvəqqəti olaraq təsnif edir və işğal edilmiş ərazi üzərində suverenliyin əldə edilməsini nəzərdə tutmur, buna görə də Xarici İşlər Nazirliyinin hesabatında deyilir ki, işğal faktı səbəbindən bu ərazinin hüquqi statusu dəyişməməlidir. Hər hansı bir ilhaq növü qadağan olunduğu üçün, beynəlxalq hüquq xüsusi olaraq hüquq sistemini dəyişdirməyə və işğal olunmuş ərazinin fiziki, mədəni və demoqrafik xarakterini dəyişdirməyə yönəlmiş hər hansı fəaliyyətləri qadağan edir. Hərbi təcavüz nəticəsində ilhaq tanınmır.

Açar sözlər: hərbi təcavüz; ekoloji aspektlər; işğal edilmiş ərazi; qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyət; qanunvericilik; hüquqi status; təbii sərvətlər; qanunsuz istismar; faydalı qazıntılar; ekoloji risklər.

İşğal olunmuş ərazilərdə qeyri-qanuni fəaliyyətlər və təbii sərvətlərin istismarı da bir sıra ekoloji narahatlıqlara səbəb olub. İşğal olunmuş ərazilərdə faydalı qazıntıların istismarı üçün qeyri-qanuni “lisenziyalar” alan mədən şirkətlərinin Ermənistanda ekoloji vəziyyəti pis olub və ətraf mühitə heç bir əhəmiyyət vermədən Qarabağda da eyni təxribat əməllərini davam etdiriblər, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin hesabatında deyilir [7].

Mədənçilik, xüsusi müalicə tələb edən çox çirklənmiş tullantıları ehtiva edən tullantı anbarları ilə məşhurdur. 2016-cı il hesabatına görə, o dövrdə Qarabağdakı tullantı anbarlarında ağır metallarla və digər təhlükəli maddələrlə dolu milyonlarla ton tullantı var idi. Maraqlıdır ki, üç tullantı anbarı Heyvala yaxınlığındakı filiz sahəsində yerləşir (ermənilər onu "Drmbon"adlandırırlar). Bəzi tullantı anbarları strateji su anbarlarının yaxınlığında yerləşir Sərsəng (Qızılbulaq yatağının tullantı anbarının yaxınlığında yerləşir). Veynali yaxınlığındakı qızıl mədəninin tullantı anbarı (işğal olunmuş Zəngilan rayonu) Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunun yaxınlığında yerləşir. Qızılbulaq yatağının və ona bitişik Heyvala yaxınlığındakı dağ-mədən kombinatının istismar edildiyi 11 il ərzində 2 tullantı anbarında 4 milyon tona yaxın tullantı toplanmışdır. Hesabatda deyilir ki, axtarış işləri çərçivəsində 20-30 hektar meşə sahəsi kəsilib [6].

Bu cür qanunsuz istismar Azercosmos peyk şəkillərində əks olunub. Onların əksəriyyəti göstərir ki, qanunsuz fəaliyyət təkcə DQMV-nin özündə yox, həm də heç vaxt erməni əhalisinin olmadığı ətraf rayonlarda həyata keçirilib. Hesabatda, məsələn, Heyvala (Kəlbəcər rayonu)

♦ **İmanlı Məhəmməd Nağı oğlu** - hüquq elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyasının Humanitar fənlər kafedrasının müəllimi (Azərbaycan). E-mail: mahammad_imanli@mail.ru

yaxınlığında Qızılbulaq qızıl-mis mədəninin yaxınlığında yerləşən Tullantı anbarının şəkilləri təqdim olunur, Dəmirli mis-molibden mədəninə (Tərtər rayonu) aparılan işlər nəticəsində tullantı anbarının genişləndirilməsi, Çardaxlı kəndi (Tərtər rayonu) yaxınlığında dağ-mədən işləri çərçivəsində meşələrin məhv edilməsi təsvir edilmişdir. Xarici İşlər Nazirliyinin hesabatında deyilir ki, tullantı və suyun çirklənməsi kimi ekoloji fəlakətlərlə müşayiət olunan təbii sərvətlərin istismarı o qədər sürətli və maneəsiz həddə çatıb ki, hətta Ermənistanda yerləşən ekoloji təşkilatlar, o cümlədən Ümumerməni Ətraf Mühit Cəbhəsi (PAEF), qırmızı bayraq qaldırdı. 2012-ci ildə erməni jurnalist Armine Narinyan Sərsəng su anbarında Heyvəli yaxınlığındakı filiz emalı zavodundan sianidlərin sızması nəticəsində balıqların ölməsi barədə məlumat vermişdi.

Ərazi zəlzələ qırılma xətti üzərində yerləşir, ona görə də potensial zəlzələ nəticəsində və ya zibillikdəki struktur cəhətdən təhlükəli tullantılardan çıxan hər hansı digər təbii və ya texnogen təhlükəli zəhərli tullantılar asanlıqla su anbarına tökülə bilər.

Hesabat həmçinin sübut edir ki, Ermənistanın Sünik rayonundakı çayların suları Qapan Filiz Emalı Zavodunun, Zəngəzur Mis-Molibden Kombinatının və Artsvanik tullantıları anbarının tullantıları ilə çirklənmiş Oxçuçay transsərhəd çayına axır, o da öz növbəsində işğal olunmuş çaya axır. Zəngilan rayonu və Araz çayı, beləliklə də Azərbaycanın aşağı axınında yerləşən çoxsaylı şəhər və kənd icmaları üçün ekoloji risklər yaradır.

Dağlıq Qarabağda təbii sərvətlərin ekoloji məsuliyyətsiz istismarı hətta Ermənistanın kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən də tənqidlərə səbəb olub. Məsələn, Hetq informasiya agentliyi 2020-ci ilin dekabrında erməni konqlomeratı Vallex Group-un (Ermənistanın mədən sektorunda böyük oyunçu) bir hissəsi olan "Base Metals" QSC haqqında yazaraq bildirmişdir ki, o tanınmamış "DQR"-nin büdcəsinə bütün ödənişlərin 35% - ni təmin etmişdi. Qarabağda digər mis yataqları tükəndikdən sonra 2013-cü ildə Base Metals şirkəti Ağdərə yaxınlığında Kaşan mis və molibden yatağının işlənməsinə başlamış, şirkətin əvvəlki layihəsi, Kaşandan 40 km məsafədə yerləşən xili yaxınlığındakı qızıl və mis mədəni olmuşdur ki, (ermənilər onu "Drmbon" adlandırırlar) 10 illik istismar müddətində tamamilə tükənmişdi. Vallex Group-un zəif ekoloji imicinin bariz nümunəsi Ermənistanın şimalında, Gürcüstanla sərhəd yaxınlığında inkişaf etdirdikləri Tehut mədəninin tarixidir. Son məlumatlar Ermənistanın nüvə və radioaktiv materialların və nüvə yanacağı tullantılarının qaçaqmalçılığında artan rolunu göstərir ki, bu da radioaktiv tullantıların əvvəllər işğal olunmuş ərazilərdə, son vaxtlara qədər Azərbaycanın nəzarətindən kənar qalan boz zonada atılması ehtimalını artırır.

Ermənistan vətəndaşlarının iştirakı ilə radioaktiv materialların qaçaqmalçılığı ilə məşğul olan qruplar qonşu ölkələrdə, xüsusilə Gürcüstanla sərhəddə dəfələrlə ifşa olunublar. Belə hallardan biri 2011-ci ilin noyabr ayında təhlükəsizlik orqanlarının "çirkli bomba" hazırlamaq üçün potensial tərkib hissəsi olan radioaktiv stronsium-90 satmağa çalışdıqdan sonra dörd nəfəri saxlaması ilə baş verdi. Daha iki Ermənistan vətəndaşı 2012-ci ilin aprelində oxşar iş üzrə saxlanılıb.

2010-cu ildə Ermənistan vətəndaşları Gürcüstana yüksək zənginləşdirilmiş uran qaçaqmalçılığı ittihamı ilə həbs edilib. Gürcüstan polisi biosferin ən güclü çirkləndiricilərindən biri olan sezium satmaq cəhdində şübhəli bilinərək daha dörd nəfəri həbs edib. 2016-cı ildə Gürcüstan həbsxanalarında radioaktiv materialların qaçaqmalçılığında ittiham olunan beş erməni saxlanılıb. Radioaktiv materialların qanunsuz dövriyyəsi həm bölgə, həm də bütövlükdə dünya üçün təhlükə yaradır, çünki ucuz nüvə müharibəsi istehsal etmək üçün istifadə edilə bilər. 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Ermənistanda bəzi insanlar Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının radioaktiv tullantılarından Azərbaycana qarşı hərbi məqsədlər üçün istifadə etməyi təklif ediblər.

İşğal illərində Ermənistan tərəfi heç vaxt qonşularına nüvə tullantılarının atılması üsulu və yeri barədə məlumat verməyib. Beləliklə, onların beynəlxalq hüququn yurisdiksiyası xaricində boz zona olan Qarabağda da dəfn olunduğunu güman etmək olar.

Ermənistanda radioaktiv tullantıların əmələ gəldiyi Metsamor atom stansiyası köhnəlmiş konstruksiyasına görə (1976-cı ildə tikilib) beynəlxalq ictimaiyyət üçün narahatlıq mənbəyidir. Aİ bu məsələ ilə bağlı dəfələrlə narahatlığını ifadə edib və kompensasiya üçün zavodun istismardan çıxarılmasını təklif edib. Bu bənd Şərq Tərəfdaşlığı Fəaliyyət Planının prioritet nəticələrindən biridir. Ermənistan və Aİ arasında hərtərəfli və genişləndirilmiş Tərəfdaşlıq Sazişinin 42-ci maddəsində enerji sektorunda əməkdaşlıq şərtləri arasında bütün bölgədə enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Metsamor atom elektrik stansiyasının bağlanması və təhlükəsiz şəkildə istismardan çıxarılması göstərilir. AB sənədlərində deyilir ki, bu nüvə stansiyası Beynəlxalq Nüvə təhlükəsizliyi tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilə bilməz. 2011-ci ilin aprelində National Geographic köhnəlmiş Metsamor AES-in istismar təhlükələrinə məqalə həsr etmişdir. Burada vurğulanır ki, zavodda qəza baş verərsə, bu, təkcə Ermənistana deyil, Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqi digər ölkələrinə də təsir edəcək, elektrik stansiyası Azərbaycan və Gürcüstandan 120 km, İrandan 60 km və Türkiyədən cəmi 16 km məsafədə yerləşir. Riskləri gücləndirən onun seysmik zonada yerləşməsidir [5].

Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və Azərbaycan ərazilərinin 20 faizinin işğalı da ciddi ekoloji nəticələrə səbəb olub. İşğal olunmuş ərazilərdə meşələrin qırılması, yanğınların qəsdən yayılması, flora və fauna növlərinin məhv edilməsi, çayların və onların qollarının çirklənməsi, münbit torpağın məhv edilməsi, təbii sərvətlərin Ermənistan tərəfindən qanunsuz istismarı Azərbaycanın ətraf mühitinə uzunmüddət təsir etmişdir. İşğaldan əvvəl Azərbaycan tərəfindən bu ərazilərdə təbii landşaftı, nadir bitki və heyvan növlərini qorumaq məqsədilə müxtəlif növ qoruqlar (məsələn, Bəsitçay, Laçın, Qaragöl, Arazboyu, Qubadlı, Daşaltı) yaradılmışdır [7].

Məsələn, 1974-cü ildə Azərbaycanın cənub-qərbində, Zəngilan rayonunun Bəsitçay dərəsində yaradılmış və ümumi sahəsi 107 hektar olan Bəsitçay Dövlət Qoruğu özünün nəhəng Şərq çinarları ilə məşhur idi. Eynilə, 1961-ci ildə Azərbaycanın Laçın rayonunda yaradılmış Laçın Dövlət Qoruğu 21 min 400 hektar ərazini əhatə edir və burada müxtəlif heyvan növləri qorunur. Dədtli və dönməz ziyan vurmuşdur.

70 min 388 hektara yaxın xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri, 261 min hektardan çox meşələr, o cümlədən 13 min 197 hektar qiymətli meşə sahəsi, 215 təbiət abidəsi, 5 geoloji-paleontoloji obyekt, 145 sertifikatlaşdırılmış şərq çinləri, yaşı 120-200, hündürlüyü 45 metr, diametri 6-8 metr və digər təbiət abidələri işğaldan əvvəl mövcud olmuşdur.

Bu ərazidə 460-dan çox yabanı ağac və kol bitkisi yetişdirilib. Onlardan 70-i endemik tip olmaqla dünyanın heç bir yerində təbii olaraq bitmir.

Ermənistan Azərbaycan ərazilərini işğal etdikdən sonra Şərq çinarı, qoz, palıd və digər ağac növlərini kütləvi şəkildə qıraraq xarici ölkələrə satır [8].

Ermənistan təbii ehtiyatlardan silah kimi istifadə üsulu çərçivəsində təmas xəttinin digər tərəfində yaşayan Azərbaycan vətəndaşlarına zərər vurmaq üçün yanğınlar törədir. 2006-cı ildən bəri Ermənistanın törətdiyi yanğınlar nəticəsində ətraf mühitə ciddi ziyan vuran 110.000 hektardan çox münbit torpaq məhv edilib.

Ermənistanın yuxarıda qeyd olunan fəaliyyəti nəticəsində *Taxus*, *corylus colurna*, Araz palıd, *pterokaria fraxinifolia*, şərq çinarı, meşə üzümləri, *ilex*, Bucs, eldar şamı və uzun illər qorunan digər ağac və kol növləri yox olmaq ərəfəsində idi.

İşğal olunmuş ərazilərin faunası da böyük itkilərə məruz qalmışdır. Münaqişədən təsirlənən zonada, o cümlədən Kəlbəcər, Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Laçın və Qubadlıda heyvanların uçuğu məqsədilə aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, müharibə başlayandan iki il ərzində Ermənistanın qanunsuz hərəkətləri nəticəsində vəhşi heyvanların sayı xeyli azalıb [6].

Azərbaycanın su ehtiyatlarının formalaşmasında mühüm rol oynayan işğal olunmuş ərazilərdəki sıx su şəbəkəsi Ermənistan tərəfindən ciddi şəkildə zədələnib.

İşğal olunmuş ərazilərdə yüksək müalicəvi potensiala malik 120-yə yaxın mineral su quyusu var idi. Bunlardan, məsələn, Yuxarı (Yuxarı) və Aşağı (Aşağı) İstisu, Kəlbəcər rayonunda Bağırsağ, Keşdək, Laçın rayonunda İliqsu, Minkənd, Şuşada Turşsu, Sırlan və digər mineral suları göstərmək olar. Azərbaycanın ümumi mineral su ehtiyatlarının 39,6 faizi bu ərazilərdə yerləşir [9].

Kiçik Qafqaz dağlarından, xüsusilə Kür çayının Tərtər, Həkəri, Xaçınçay, Köndələnçay və digər qollarından başlayan çaylar aran rayonlarını böyük miqdarda su ilə təmin edirdi.

Bibliografiya

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. [Elektron resurs]. URL: <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi. [Elektron resurs]. URL: <https://e-qanun.az/framework/46945>
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. [Elektron resurs]. URL: <https://e-qanun.az/framework/46947>
4. “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. [Elektron resurs]. URL: <https://e-qanun.az/framework/3851>
5. Şabanov M. Ermənilərin ərazi iddialarına qarşı Heydər Əliyevin fəaliyyəti // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, III Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. AMEA humanitar və ictimai elmlər bölməsi. Bakı Slavyan Universiteti. Bakı, 2-5 may 2012, s.620-623.
6. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Bakı şəhəri, 8 iyun 1999-cu il № 678-IQ)
7. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı, “Elm” nəşriyyatı. 2006, s. 26-35.
8. Xan Hüseyin Kazımlı. Azərbaycanın suyuna, havasına, torpağına, sərvətlərinə qənim kəsilənlər. [Elektron resurs]. URL: <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=63154>
9. Ermənilər təbii sərvətlərimizi talan edirlər. [Elektron resurs]. URL: <http://www.xalqgazeti.com/az/news/politics/6300>

Imanli M.N. ♦

DOI: 10.25108/2304-1730-1749.iolr.2024.74.111-117

UDC: 633.3

Ecocide in Karabakh

Abstract: As soon as Azerbaijan won the Patriotic War and liberated its territories, the government began to evaluate the losses inflicted by Armenia on Azerbaijan during the years of occupation in various aspects, including environmental aspects. The environmental consequences of illegal economic activity in the previously occupied territories of Azerbaijan are included in the report of the Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan entitled "Illegal economic and other activities in the occupied territories of Azerbaijan". International law classifies any military occupation as temporary and does not imply the acquisition of sovereignty over the occupied territory, so the Foreign Ministry report states that the legal status of this territory should not change due to the fact of occupation. As any type of annexation is prohibited, international law specifically prohibits any activities aimed at changing the legal system and changing the physical, cultural and demographic character of the occupied territory. Annexation by military aggression is not recognized.

Keywords: military aggression; environmental aspects; occupied territory; illegal economic activity; legislation; legal status; Natural Resources; illegal exploitation; minerals; environmental risks.

References

1. Constitution of the Republic of Azerbaijan. Available at: <https://e-qanun.az/framework/897> (in Azerbaijani).
2. Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Available at: <https://e-qanun.az/framework/46945> (in Azerbaijani).
3. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. Available at: <https://e-qanun.az/framework/46947> (in Azerbaijani).
4. Law of the Republic of Azerbaijan "On environmental safety". Available at: <https://e-qanun.az/framework/3851> (in Azerbaijani).
5. Shabanov M. Heydar Aliyev's activity against the territorial claims of Armenians // Actual problems of Azerbaijani studies, materials of the III International Scientific Conference. Department of Humanities and Social Sciences of ANAS. Baku Slavic University. Baku, May 2-5, 2012, pp. 620-623.
6. Law of the Republic of Azerbaijan on environmental protection (Baku city, June 8, 1999 No. 678-IQ)
7. Mammadov G.Sh., Khalilov M.Y., Ecology, environment and man. Baku, Elm Publ., 2006, pp. 26-35.
8. Kazimli Khanhuseyn. Those who plunder Azerbaijan's water, air, soil, and resources. Available at: <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=63154> (in Azerbaijani).

♦ **Imanli Muhammad Naghi oglu** - Doctor of Legal Sciences, Professor, lecturer of the Humanities Department of the Academy of the State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan. (Azerbaijan). E-mail: mahammad_imanli@mail.ru

9. Armenians loot our natural resources. Available at: <http://www.xalqgazeti.com/az/news/politics/63004> (in Azerbaijani).

Иманли М.Н. ♦

DOI: 10.25108/2304-1730-1749.iolr.2024.74.111-117

УДК: 633.3

Экоцид в Карабахе

Аннотация: Как только Азербайджан выиграл Отечественную войну и освободил свои территории, правительство начало оценивать потери, нанесенные Арменией Азербайджану в годы оккупации, по различным аспектам, в том числе экологическим.

Экологические последствия незаконной экономической деятельности на ранее оккупированных территориях Азербайджана включены в доклад Министерства иностранных дел Азербайджана под названием «Незаконная экономическая и иная деятельность на оккупированных территориях Азербайджана». Международное право классифицирует любую военную оккупацию как временную и не предполагает приобретения суверенитета над оккупированной территорией, поэтому в докладе МИД говорится, что правовой статус этой территории не должен меняться в связи с фактом оккупации. Поскольку аннексия любого типа запрещена, международное право прямо запрещает любую деятельность, направленную на изменение правовой системы и изменение физического, культурного и демографического характера оккупированной территории. Аннексия путем военной агрессии не признается.

Ключевые слова: военная агрессия; экологические аспекты; оккупированная территория; незаконная экономическая деятельность; законодательство; легальное положение; природные ресурсы; незаконная эксплуатация; минералы; экологические риски.

Библиография

1. Конституция Азербайджанской Республики [Электронный ресурс]. URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (на азерб. яз.).
2. Гражданский процессуальный кодекс Азербайджанской Республики. [Электронный ресурс]. URL: <https://e-qanun.az/framework/46945> (на азерб. яз.).
3. Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики. [Электронный ресурс]. URL: <https://e-qanun.az/framework/46947> (на азерб. яз.).
4. Закон Азербайджанской Республики «Об экологической безопасности». [Электронный ресурс]. URL: <https://e-qanun.az/framework/3851> (на азерб. яз.).

♦ Иманли Мухаммад Наги оглы - доктор юридических наук, профессор, преподаватель кафедры гуманитарных наук Академии Государственного таможенного комитета Азербайджанской Республики. E-mail: mahammad_imanli@mail.ru

5. Шабанов М. Деятельность Гейдара Алиева против территориальных претензий армян // Актуальные проблемы азербайджановедения, материалы III Международной научной конференции. Департамент гуманитарных и социальных наук НАНА. Бакинский славянский университет. Баку, 2-5 мая 2012 г., стр. 620-623.

6. Закон Азербайджанской Республики об охране окружающей среды (г. Баку, 8 июня 1999 года № 678-IQ)

7. Мамедов Г.Ш., Халилов М.Ю., Экология, окружающая среда и человек. – Баку: Изд-во Наука, 2006, с. 26-35. (на азерб. яз.)

8. Кязимли Хангусейн. Те, кто грабят воду, воздух, почву и ресурсы Азербайджана. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=63154> (на азерб. яз.)

9. Армяне грабят наши природные ресурсы. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.xalqazeti.com/az/news/politics/63004> (на азерб. яз.)